

Дар’я Костюк

Релігійне життя Запорізького регіону в період повоєнного десятиліття (1943–1953 рр.)

Релігія є змістовним компонентом національно-культурного життя кожної країни та її неподільною складовою. В незалежній Україні на державному рівні задекларовано принципи свободи віросповідання, офіційно визнано діяльність різноманітних релігійних організацій та громад, отримано Томос про автокефалію. Ці фактори спричиняють зростання пізнавального інтересу до історії церковного життя. Радянський період, який характеризується антирелігійною політикою влади, навіть сьогодні перебуває в центрі уваги науковців. Важливим є дослідження обраної нами теми у період повоєнного часу в регіональному розрізі, зокрема, на прикладі Запорізької області. Деякі питання до цього часу не висвітлені та не систематизовані, адже ретельне вивчення теми на регіональному рівні, дозволяє доповнити та розширити напрацьовані історичні здобутки на загальнонаціональному рівні.

Метою нашої статті є висвітлення релігійного життя Запорізького регіону в 1943–1953 рр. крізь призму державно-релігійних відносин, становище традиційних Церков і протестантських організацій.

Вивченням теми духовного життя в період повоєнного десятиліття займаються сучасні вітчизняні науковці. Зосередимо нашу увагу на тих наукових дослідженнях, які є дотичними до предмету нашого вивчення. Насамперед, виділимо роботи, в яких при вивченні релігійного становища часів Другої світової війни, частково охоплюється період, що перебуває в центрі нашого дослідження. Однією з таких є стаття О. Ігнатуші, в якій охарактеризовано суперечливий процес релігійного відродження на території Запорізької області під час німецької окупації, показано організаційні форми і динаміку відновлення релігійних організацій [1]. Дослідники О. Алексеева та Ю. Щур у своїй роботі розглянули історію буття Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) в Запоріжжі під час німецької окупації [2]. Загальну інформацію про стан соціорелігійної ситуації в Україні періоду пізнього сталінізму знаходимо у колективній монографії Інституту історії України НАН України [3]. Досліджуючи питання протестантських громад науковці занурюються в такі теми: пізній протестантизм в Україні (загальне видання під редакцією П. Яроцького) [4], релігійно-церковна політика німецької влади під час Другої світової війни щодо протестантів (за авторством Т. Грушевої) [5], умови існування протестантських конфесій в кінці 40–60-х рр. ХХ ст. за матеріалами Запорізької області (Н. Краснянська) [6]. Потрібно зауважити, що у третьому томі науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією.

Запорізька область” у розділі “Мовою документів” опубліковані файли про діяльність місцевих партійно-державних та правоохоронних органів у здійсненні політичних репресій 1920–1980-х рр., зокрема проти протестантів [7]. Вагомим інформаційним внеском в історію православного становища Церкви Запорізького краю є праця “Нариси з історії православ’я Запорізької та Мелітопольської єпархії” [8]. Не можемо оминати увагою дослідження В. Шевченка, котрий звернувся до питання персоналії в історії Церкви Запоріжжя. У його роботі представлені архівні документи кримінальної справи одного з репресованих священнослужителів (М. Шовканя) [9].

Зазначимо, що німецька влада не мала на меті саме розвиток духовного життя громадян, а лише використовувала ресурси церковних організацій для посилення політичного впливу на окупованих територіях радянської України. Саме таку думку відстоює О. Ігнатуша: “Релігійна сфера швидко стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі окупантів. Відновлення релігійного життя не вимагало особливих організаційних напружень та матеріальних затрат і, водночас, підривало ідеологічну площину супротивника” [1, с. 152]. За часів окупаційної влади було знято обмеження щодо богослужінь, діяльності релігійних громад, відкриття храмів.

Згодом такі дії сприяли формуванню значно лояльнішої політики радянського керівництва стосовно церковного життя в Україні. П. Бондарчук виділяє наступні фактори, які зумовили таку позицію влади: а) зростання релігійності серед населення, через відсутність перешкод відродженню духовного життя з боку німецьких окупантів; з цим мусила рахуватися і радянська влада, оскільки не могла не брати до уваги інтереси громадян, щоб зберегти позитивний імідж; б) використання владою релігійного чинника для консолідації суспільства в роки війни та посилення радянських впливів; в) поступка союзникам, які не схвалювали жорстоких антирелігійних дій радянської влади [3, с. 91–92]. Варто нагадати, що керівництво СРСР послабило свої упередження щодо церковної політики вибірково. Основний орієнтир підтримки був направлений на Російську православну церкву (далі – РПЦ), до складу якої входили лише ті громади, які задекларували свій канонічний зв’язок з нею та визнавали перехід до Московського патріархату.

Так, з 8 березня 1944 р. призначено уповноваженим Ради зі справ РПЦ при Раднаркомі УРСР П. Ходченкова. В своїй інформаційній доповіді від 1 червня 1944 р. він охарактеризував стан проведення заходів щодо виявлення церковних організацій. Зокрема, здійснювалися підбір та призначення обласних уповноважених у справах РПЦ на звільнених територіях, які проводили облік діючих і недіючих церков та молитовних будинків, а також служителів культу. Станом на червень 1944 р. було призначено уповноважених осіб в 12 областях, у тому числі в Запорізькій. Відповідальним на місцях надсилалися пояснювальні матеріали: інструкції для уповноважених осіб, копії постанов РНК СРСР від 28.11.1943 р. № 1325 “Про порядок відкриття церков”, копії інструкційних листів Ради № 1 і

№ 2, та інших документів, які періодично надходили від Ради з окремих питань стосовно загальної інформації та роз’яснень [10, с. 301]. Також були направлені на розгляд заяви про відкриття дев’яти церков в Запорізькій області [10, с. 303]. Тож, окрім проведення заходів, щодо виявлення церковних громад, потрібно було ще отримати дозвіл на їхню реєстрацію.

Хоча на сторінках місцевої газети “Червоне Запоріжжя” релігійна тематика не була популярною, проте в перші роки повоєнного періоду були опубліковані декілька важливих повідомлень. Так, РНК СРСР висловила Священному синоду РПЦ своє глибоке співчуття стосовно смерті Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Сергія. В інформаційному матеріалі було описано похоронну процесію, яка відбулась 18 травня 1944 р. в Патріаршому Богоявленському соборі. Звертаємо увагу, що серед присутніх на процесії був і Г. Карпов – представник Раднаркому СРСР [11, с. 2].

Ще одна публікація присвячувалась створенню державних органів, які займалися питанням контролю релігійних течій. 19 травня 1944 р. вийшла постанова Ради Народних комісарів “Про організацію Ради в справах релігійних культів” [3, с. 94]. У документі зазначалося, що відповідний орган повинен здійснювати комунікаційний зв’язок між “...урядом СРСР і керівниками релігійних об’єднань – арм’яно-григоріанської, старовірчої, католицької, греко-католицької, лютеранської церков, мусульманського, іудейського, буддійського віросповідання і сектанських організацій – в питаннях цих культів, що вимагають розв’язання уряду СРСР” [12, с. 4]. Керівником новоствореного органу призначили І. Полянського. На нашу думку, наявність таких публікацій в регіональній газеті свідчить про спробу органів влади звернути увагу населення на прихильність керівництва СРСР до питання Церкви.

На момент звільнення окупованих територій Запорізької області від агресора, перед служителями УАПЦ (діяльність якої була поновлено на початку 1942 р. [2, с. 5]), постало питання про їхнє функціонування в радянському режимі.

Враховуючи вороже відношення влади до УАПЦ, деякі служителі прийняли рішення переміститися за кордон (Словаччина, Німеччина, Румунія, Польща та інші) [1, с. 165]. В свою чергу, представники УАПЦ, котрі не наважилися залишити рідну землю та продовжували свою духовенську діяльність, зазнавали репресій. Багатьох було заарештовано, інші перейшли до складу РПЦ. О. Ігнатуша зазначає, що у серпні 1944 р. керівництво єпархіального управління і духовенства репресували. Двох засудили до вищої міри покарання, решту – до різних термінів ув’язнення. Станом на осінь 1944 р. релігійні громади УАПЦ залишилися без керівництва, затероризованими і готовими до “возз’єднання” з РПЦ [1, с. 166]. Священнослужителя Пилипа Мефодовського (село Миколаївка, Бердянського району) звинуватили у таких злочинах: будучи старостою, виконував розпорядження німецької влади, співпрацював з ОУН, пропагував український націоналізм, підтримував УАПЦ [2, с. 15–16]. Як наслідок, отримав вирок – розстріл з конфіскацією майна.

Після звільнення Запорізької області від німецької окупації значна частина церковних організацій продовжувала свою діяльність. В Запоріжжі існувало п'ять зареєстрованих православних громад: Пилипівський, Миколаївський, Успенський, Покровський молитовні будинки та церква Різдва Богородиці [8, с. 473–490]. Незабаром після звільнення Мелітополя, в грудні 1943 р. співробітниками міськвиконкому був складений список православних церков, що діяли на території міськради. Їх було всього шість: Олександро-Невський собор, Троїцька, Олексіївська, Миколаївська церкви, храм Святого Андрія Критського і цвинтарна церква Іоанна Предтечі [18]. Вказані православні громади організовували свою діяльність за часів німецької окупації та продовжували її з приходом радянської влади.

Більшість будівель, де зосереджувались общини, під час бойових дій зазнали руйнівних атак і знаходилися в непридатному стані. Тому приміщення промислових та торгівельних підприємств були передані для служіння під час окупації, вилучались для відновлення та організації робочого процесу або на їхньому місці відкривалися ремісничі училища, клуби.

Кожній організації доводилось за власні кошти відбудовувати та облаштовувати приміщення. Так, у 1943 р. начальник 2-го відділення міліції Кармазін дозволив Миколаївській православній громаді Сталінського району зайняти під церкву несправний барак на Південному селищі за адресою: вулиця Нагірна, № 18. Будівля була одноповерховою, каркасного домобудівництва, під залізним дахом. Прихожани молитовного будинку здійснили капітальний ремонт: покрили залізом дах, поклали підлогу, встановили частину просвітів, справили обмазку, побілку стель та стін з обох сторін [8, с. 474]. У 1947 р. Успенська православна громада, з дозволу місцевих органів влади, за свої кошти купила на селищі Зелений Яр невеликий житловий будинок, переобладнала його для молитов і використовувала будівлю аж до моменту своєї ліквідації [8, с. 482]. Такі дії церковних громад є свідченням того, що вони мали достатньо коштів для облаштування приміщень.

З іншого боку, керівництво духовенства постійно перебувало під наглядом органів влади, а на кожного учасника громади збиралися компрометуючі матеріали для притягнення до відповідальності за антирадянську діяльність. Наприклад, священник Захарій Слюсарів церкви Різдва Богородиці в 1945 р. був засуджений на 10 років, а повернувшись у 1954 р., продовжив службу в приході своєї церкви [8, с. 479]. Також під наглядом перебували й ті, хто відбув термін через антирадянську діяльність до окупації. Микола Шовкань (священник Пилипівської церкви міста Запоріжжя) у 1938 р. був ув'язнений на п'ять років в місті Канськ, Красноярського краю. Після звільнення (1942 р.), пройшов важкий шлях повернення додому: працював сторожем в Красноярському краї, отримав відмову на постійне проживання в Запоріжжі. Саме тому став священнослужителем в місті П'ятихатки (Дніпропетровської області) [9, с. 188]. Лише в березні 1947 р. йому вдалося повернутися священником до Запорізького собору, пізніше продовжив діяльність в церкві села Верхньої-Хортиці. Не полишаючи надій бути юридично

реабілітованим, намагався отримати рішення щодо зняття судимості наприкінці 40-х рр. Проте у 1950 р. отримав відмову, з аргументацією “...з дня звільнення з-під охорони корисною працею не займався” [9, с. 191–192].

Протестантські громади та релігійні секти на території Запорізького регіону під час окупації розгорнули широку діяльність: старообрядці білокриницької згоди (село Миронівка, Приазовського району), молокани (Ново-Василівка), п’ятидесятники – запорізька громада християн євангелійської віри (далі – ХЄВ) (Зелений Яр), євангелістські християни-баптисти (далі – ЄХБ) (7 релігійних громад), адвентисти [1, с. 163–164]. Майже всі організації продовжили свою діяльність з приходом радянської влади.

До релігійної мережі УРСР входили дрібні релігійні об’єднання, серед яких легально діяли лише молокани. В 1949 р. було зареєстровано 8 молочанських громад: 5 – в Запорізькій області, 2 – в Ізмаїльській, 1 – в Сталінській. Та станом на 1950 р. їхня кількість зменшилася до шести (в Ізмаїльській області перестали фігурувати в числі зареєстрованих) [3, с. 118]. Відомо про зняття з реєстрації одного молитовного будинку в Запорізькій області лише в 1953 р.

Так, у вересні 1946 р. було зареєстровано громаду духовних християн – молочан Володимирського толку, з наданням молитовного будинку в селі Ново-Василівка [13, арк. 2]. Молитовний будинок (одна кімната та сіни) орендувався у М. Тарасової (котра була представником общини) на три роки до 1950 р. за адресою: вул. Леніна, буд. № 22 [13, арк. 16]. На період реєстрації релігійного об’єднання нараховувалося 88 чоловік, станом на 1953 р. – 57. Після закінчення оренди, молочани не мали власного молитовного будинку, тому змушені були відвідувати два аналогічні (вул. Млинська, буд. № 5 та вул. Астрахановська, буд. № 65), які також знаходилися в Ново-Василівці. У квітні 1953 р. молитовний будинок за адресою вул. Леніна, буд. № 22, був знятий з реєстрації [13, арк. 22]. Зазначимо, що діяльність молочан продовжувалася розвиватися.

Наступну протестантську течію становлять п’ятидесятники, які, як зазначає Т. Грушева, після звільнення території України підтвердили своє лояльне відношення до радянської влади та готовність допомагати в тилу. Але на завершальному етапі військових дій підтримка Церкви стала не потрібною, тому ці громади вкотре змушені були припинити легальну діяльність. Як наслідок, 10 травня 1944 р. зник Всеукраїнський союз ХЄВ. Не отримавши дозволу на реєстрацію, п’ятидесятники змушені були піти на примусове об’єднання з баптистами в 1945 р., що дозволило легально проводити організаційну роботу [5, с. 160].

Реєстрація не була запорукою вільної діяльності. Так, громаду ЄХБ зареєстрували у Мелітополі 15 червня 1945р., а через вісім місяців їх закрили та зняли з реєстрації. Додамо, що на момент ліквідації кількість членів становила 150 осіб [6, с. 132]. Причиною ліквідації стала заява міської ради про приналежність будинку житловому фонду, незаконне зайняття приміщення та проведення реєстрації без відповідних норм. Подібне рішення про закриття та зняття з реєстрації молитов-

ного будинку ЄХБ в місті Великий Токмак, який офіційно був зареєстрованим у 1945 р. і нараховував майже шістдесят представників. 11 квітня 1949 р. громада була закрита через відсутність приміщення під молитовний будинок та у зв'язку з тим, що пресвітер переїхав на інше місце проживання [6, с. 132].

Однією з вимог дозволу реєстрації для всіх релігійних спільнот була наявність в організації не менше 20 осіб. Значна кількість молитовних будинків знімалась з обліку через зниження кількості членів громади: село Тимошівка, Михайлівського району [14], село Федорівка, Мелітопольського району [15]. Іншим прикладом слугує Рішення виконкому Запорізької обласної ради щодо діяльності релігійної громади в селі Скельки, Василівського району. До складу релігійної общини ЄХБ на період реєстрації (квітень 1946 р.) входило 25 чоловік, а вже за два роки (у 1948 р.) – 18, у зв'язку зі зміною місця проживання деяких прихожан [16, арк. 18]. Як наслідок, було прийнято рішення про зняття з обліку відповідної громади. Додатковим аргументом для ліквідації було те, що у селі Златополь (8 км від села Скельки) існувало аналогічне релігійне об'єднання, де віруючим можна було здійснювати свої обряди [16, арк. 18]. З огляду на цей факт, можемо говорити про очікування влади на те, що віддаленість молитовних будинків зменшить кількість відвідувань та впливу на віруючих.

П'ятидесятники, які поверталися з ув'язнення зазнавали переслідувань, частину з них було звинувачено у відмові від трудової мобілізації, співпраці з окупаційною владою, багатьох представників засуджено (за відмову під час військових дій брати до рук зброю) [5, с. 160]. Наприклад, 8 років ув'язнення у таборі провів Лука Пацюк, якого в серпні 1941 р. разом з однодумцями звинуватили в приналежності до підпільної релігійної секти євангелістів або трясунів п'ятидесятників, проведенні антирадянської агітації. У ході слідства Лука підтверджував, що у випадку призову до лав Червоної армії, стріляти у ворогів відмовляється, а погоджується виконувати виключно добрі справи. Лише йому одному, з усіх засуджених, вдалося повернутися додому (лютий 1948 р.), але вже через півтора року був заарештований за тим самим звинуваченням [7, с. 110–112]. Подібні переслідування, утиски з боку влади щодо п'ятидесятників постійно супроводжували їхню діяльність.

Під кінець Другої світової війни за вимогою країн-союзниць СРСР, надавалися деякі свободи діяльності релігійних організацій, зокрема адвентистів. З 1944 р. була відновлена їхня мережа: відбудовувалися молитовні будинки та амністовано від заслання релігійних діячів. За вирішення подібних питань в Україні відповідав пастор Григорій Григор'єв, в 1945 р. Степан Кулижицький, 1946 р. – Василь Яковенко, 1952 р. – Федір Мельник (до цього очолював церкву в Мелітополі). Відновлено роботу керівного органу Церкви – Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня [4, с. 306–307]. В Запорізькій області відомо про діяльність громади адвентистів у Мелітополі за адресою: вул. Кірова, буд. № 66. На період реєстрації (вересень 1945 р.) кількість членів становила 25 чоловік, а вже в 1949 р. – 30 [17, арк. 3].

Громада Мелітополя була майже центром адвентистів в області, включала прихожан: власне у місті Мелітополь – 10 чоловік, село Константинівка, Мелітопольського району – 2, станція Солокогірне, Херсонської області – 2, село Тимошівка, Михайлівського району – 1, місто Великий Токмак – 1, село Ново-Василівка – 9 та село Задунайка – 5 (Ново-Василівського району) [17, арк. 20]. Саме така віддаленість прихожан стала причиною закриття та зняття з реєстру громади в 1949 р. Тому, що за даними обласного виконкому – відвідування молитовного будинку становило 10–12 чоловік [17, арк. 20]. Органи влади не визнали такої діяльності, та вважали, що громада адвентистів лише значиться в списках, а фактично не існує.

Р. Ключко засвідчує наявність відомостей про віруючих іудеїв в одному із міст Запорізької області (Мелітополь), які намагалися повернути собі синагогу і в 1945 р. звернулися до глави Верховної Ради М. Калініна з відповідним запитом. Згодом їхня заява була перенаправлена місцевій владі, яка відмовила віруючим, оскільки на той час в будівлі синагоги розміщувалося ремісниче училище. З метою запобігання нелегальних зібрань віруючих, керівництво пішло на певні поступки стосовно іудеїв. Їм було запропоновано або відновити одне зі зруйнованих приміщень, або влаштуватися в приватному помешканні, щоб організувати там молитовний будинок. Однак, домовитися сторонам так і не вдалося, а через десять років (1957–1958 рр.) віруючі змушені були звертатися і до республіканських, і до союзних інстанцій, з проханням повернути їм будівлю синагоги або дозволити збиратися на приватній квартирі якщо не постійно, то хоча б у дні релігійних свят [18]. Хоча заяви почергово з центру повертали в область, проте в силу різних обставин іудеям постійно відмовляли.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що повертаючись на окуповану німецькими військами територію Запорізького регіону, радянська влада здійснювала поступову роботу в напрямку відродження довоєнного впливу на населення. Одним із елементів такої політики стала релігія. І якщо ставлення влади до Церкви у міжвоєнний період було антагоністичним, тепер воно характеризувалося певною терпимістю до церковного життя: схильність до підтримки керівною верхівкою Православної церкви, зображення в очах населення та країн-союзників прихильності до релігійного життя, надання дозволу на реєстрацію відповідних громад. Проте, за так званою “лояльністю” маскувалося повернення до контролю за діяльністю релігійних організацій, практик переслідувань, гонінь та ув’язнень священнослужителів, заборони створення незручних для держави громад, не надання грошової підтримки.

Незважаючи на утиски з боку державних органів в кінці 40-х рр., навіть після смерті Й. Сталіна, діяльність Церков та протестантських організацій продовжувалася та розвивалась. Церковне життя в Запорізькому регіоні з 1943 по 1953 рр. репрезентувало загальну картину релігійного становища в Україні, де на зміну масовому терору прийшла політика тотального контролю.

1. Ігнатуша О. М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: наук. зб. / редкол. Ф. Г. Турченко, Г. М. Васильчук та ін. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 151–169.
2. Алексеева О., Щур Ю. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. Запоріжжя: Фірма Стат і Ко, 2010. 18 с.
3. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): в 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 3. 336 с.
4. Історія релігії в Україні: у 10 т. / редкол. А. Колодний, О. Саган та ін. Київ; Дрогобич: Сурма С, 2008. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / ред. П. Яроцький. 632 с.
5. Грушева Т. В. Діяльність протестантських громад в Україні часів Другої світової війни: ілюзія свободи // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: наук. зб. / редкол. Ф. Г. Турченко, Г. М. Васильчук та ін. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 156–162.
6. Краснянська Н. “Свобода віросповідання” наприкінці 40-х – 60-х років ХХ століття в Україні: з використанням матеріалів Запорізької області // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: наук. зб. Серія “Історичне релігієзнавство”. Острог, 2009. Вип. 1. С. 129–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2009_1_14 (дата звернення –18.01.2019).
7. Реабілітовані історією. Запорізька область / редкол.: Ю. Г. Пелиг та ін. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. Кн. 6. 484 с.
8. Путём Апостола Андрея: очерки истории Православия в Запорожском крае: к 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / под ред. Высокопреосвященнейшего Луки, архиепископа Запорожского и Мелитопольского. Запорожье, 2012. 524 с.
9. Шевченко В. І. До питання вивчення історії церкви на Запоріжжі // Музейний вісник / відп. ред. Г. І. Шаповалов. Запоріжжя, 2009. Вип. 9. С. 179–193.
10. Русская Православная Церковь в годы Великой отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сб. док. / редкол.: В. П. Козлов, О. Ю. Васильева и др. Москва: Издательство Крутицкого подворья; Общество любителей церковной истории, 2009. 779 с.
11. Червоне Запоріжжя. 1944. № 102 (6385) (21 трав.).
12. Червоне Запоріжжя. 1944. №132 (6414) (2 лип.).
13. Реєстраційна справа на знятий з обліку молитовний будинок релігійної громади духовних християн-молокан в селищі Ново-Василівка, Запорізької області // Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. Р.-2556. Оп. 1. Спр. 29.
14. Реєстраційна справа на знятий з обліку молитовний будинок релігійної громади ЄХБ в с. Тимошевка Михайлівського району, Запорізької області // ДАЗО. Ф. Р.-2556. Оп. 1. Спр. 21.
15. Реєстраційна справа на знятий з обліку молитовний будинок релігійної громади ЄХБ в с. Федоровка, Мелітопольського району, Запорізької області // ДАЗО. Ф. Р.-2556. Оп. 1. Спр. 15.
16. Реєстраційна справа на знятий з обліку молитовний будинок релігійної громади ЄХБ в с. Скельки, Василівського району, Запорізької області // ДАЗО. Ф. Р.-2556. Оп. 1. Спр. 3.
17. Реєстраційна справа на знятий з обліку молитовний будинок релігійної громади адвентистів 7-го дня в м. Мелітополі // ДАЗО. Ф. Р.-2556. Оп. 1. Спр. 19.
18. Ключко Р. Атеїзм по-мелітопольски // Мелітопольские Ведомости. 2007. № 38 (2006). 19 сент. URL: <http://vmelitopole.ru/istoriya/melitopol-v-poslevoennye-gody-1943-1991/ateizm-po-melitopolski> (дата звернення –18.01.2019).